

КАТЕДРА СВ. СОФІЇ У КИЄВІ Й ДОЛЯ АРХІТЕКТУРНИХ ПAM'ЯТОК ВЕЛИКОКНЯЖОЇ ДОБИ УКРАЇНИ*

В 1967 році сповнилось 930-ліття з часу двох визначних історичних подій в Україні-Русі: великий князь Ярослав Мудрий розгромив навалу печенігів, які вже були продерлися аж під оборонні стіни київського акрополлю, і в подяку Всевишньому за даровану перемогу 1037 року князь-переможець на місці бойовища розпочав будівництво святині українського народу – величний катедральний храм Святої Софії – Премудрости Божої**.

* Повстенко, Олекса Іванович (1902–1973) – визначний український архітектор, мистецтвознавець, громадський діяч, член УВАН та НТШ, значна частина життя якого пройшла на еміграції. В Україні ж постать митця і на сьогодні є мало званою, однак, як наголосив П. Одарченко, “те, що встиг зробити О.І. Повстенко, становить великий вклад в українську національну науку і культуру, великий вклад і в загальнолюдську культуру” [Петро Одарченко, *Олекса Повстенко: архітектор і мистецтвознавець*, Сучасність, ч. 9 (153) (Мюнхен 1973) 75].

Народився О. Повстенко 25 лютого 1902 року в с. Хашовій, Гайсинського повіту на Поділлі. Під час Української революції був козаком Богданівського полку 6-ї Запорізької дивізії. 1927 р. закінчив Волинський індустріальний політехнікум. По закінченні аспірантури при НДІ промислового будівництва в Харкові, деякий час викладав у вишах Харкова. 1935 р. О. Повстенко переїхав до Києва, де з 1939 до 1941 р. був членом Наукової Ради Софійського Архітектурно-Історичного музею, а з 1941 р. – його директором. Саме О. Повстенку низка дослідників приписує врятування Києво-Софійського собору від знищення під час Другої світової війни як російськими, так і німецькими окупантами [див.: Леонтій Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями*, Буенос-Айрес 1952, с. 22; Петро Одарченко, *Op. cit.*, 66–67].

З окупацією Києва радянськими військами розпочинається емігрантський період у житті О. Повстенка. В 1943 р. він викладач історії українського мистецтва у Мистецько-промисловій школі у Львові, протягом 1946–1949 рр. – викладач УВУ, тоді ж розпочинається його співпраця з УВАН. 1949 р. О. Повстенко прибув до США, де спершу, протягом 9 років, працював в архітектурній фірмі Мілс-Петтінорд-Мілс, після чого перейшов на роботу архітектором у Капітолії США. Помер у Вашингтоні 1973 р. і похований на українському цвинтарі в Баунд-Бруку, штат Нью-Джерсі.

Доповідь О. Повстенка “Катедра св. Софії у Києві й доля архітектурних пам’яток великокняжої доби України” була зачитана на Науковій конференції НТШ 15 грудня 1968 р. в Нью-Йорку, присвяченій 930-літтю катедри св. Софії в Києві. Вперше праця була опублікована в “Доповідях” НТШ у США, ч. 34 (Нью-Йорк 1969), за редакцією проф. Василя Стецюка.

Стаття друкується в орфографії оригіналу, редакторські зноски позначені “*”.

** Ювілей зумовлювався записом “Повісті временних літ” про закладення Софії Київської в 1037 р. Ярославом Мудрим. Сучасний стан вивчення питання датування Софійського собору див.: Н. Никитенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, Киев 2012, 232 с.

Іван Батечко. 930 років Софії Київській. 1968 р.

Того ж 1967 року Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури – ЮНЕСКО – прийняла рішення про відзначення в усіх країнах світу 930-річного ювілею катедри св. Софії у Києві.

А в червні 1968 року впродовж трьох днів у Києві відбулася ювілейна наукова конференція, присвячена 930-річчю нашого величного пам'ятника національної архітектури і образотворчого мистецтва – катедри св. Софії, яка водночас є також дорогоцінною перлиною в скарбниці світової культури.

В цій київській конференції, що її організували Спілка Архітектів України, Держбуд УРСР і республіканське Товариство охорони пам'яток історії і культури, взяли участь архітекти, історики, мистецтвознавці з Києва, Львова, Чернігова, Новгорода, Москви, Ленінграду та інших міст.

Про історію св. Софії Київської, її значення для розвитку вітчизняної та світової культури і мистецтва, про всебічні наукові дослідження цього неперевершеного пам'ятника історії учасники конференції вислухали доповіді докторів історичних наук, професорів В. Довженка і М. Каргера, а також наукові повідомлення про вивчення архітектури будівельної школи, графітів, зовнішніх розписів, фресок, мозаїк, золотих вишивок, театру і музики, тваринного світу і мисливства, зображених у розписах св. Софії. Це були доповіді кандидатів архітектури П. Юрченка і Ю. Асєєва, директора інституту археології АН СРСР академіка Б. Рибаківа, кандидатів мистецтвознавства М. Вязьмітіної і Г. Цибенка, доктора біологічних наук, професора М. Шарлеманя, архітектів, істориків, мистецтвознавців.

Усі матеріали і наукові доповіді ювілейної конференції мали б бути видані, як довідуємося з українських часописів, окремим збірником.

Тим часом до виходу в світ цього збірника з'явилося декілька коротких повідомлень про цю знаменну подію. З них найбільш заслуговує на увагу стаття Ю. Валуєва у "Вістях з України". Хоч суперечливий початок і властива советським редакторам тенденційність у цій статті насторожує читача і спонукає його до деяких заперечень, зміст її все ж таки цікавий навіть, коли у ній поєднується ось така правда з неправдою:

“У Києві – одному з стародавніх міст нашої країни – збереглося чимало архітектурно-мистецьких пам’яток, що мають світове значення. Визначне місце серед них належить Софійському собору”¹.

Далі справедливо говориться про велич архітектурно-художнього образу катедри св. Софії, про досконалість архітектурних форм і композицій, про ефектовну грандіозність для XI століття масштабів храму і про високу майстерність мистецько-декоративного оздоблення, а також і про те, що наша національна святиня не поступалася ні перед однією з найвидатніших пам’яток архітектури того часу, а деякі з них навіть перевищувала своєю красою, пишністю і монументальністю.

Про будівництво катедри св. Софії та про оздобу її інтер’єру високомистецькими, багатокольоровими мозаїками і фресками, різьбленими в камені архітектурними деталями, щедрими, неповторними орнаментальними мотивами та іншими прикрасами і портретами княжої родини, автор висловлюється з твердим переконанням, як про домінуючу творчість місцевих майстрів:

“Для спорудження і прикрасення собору витрачалися величезні кошти, привозився з берегів моря мармур, кращі майстри-ремісники поставляли свої вироби. Талановиті зодчі, які з покоління в покоління нагороджували досвід будівництва неперевершених за красою споруд, точно вираховували пропорції храму.

Припущення деяких дослідників про майстрів, які будували собор, робили розписи і художньо-декоративні оздоблення, ще не так давно були спірними.

Українські вчені на основі глибокого і всебічного вивчення, а також аналізу Софії Київської, прийшли до висновку, що, хоч культурні зв’язки Київської Русі з Візантією мали величезне значення, наші стародавні майстри не сліпо наслідували грецьке мистецтво. Елементи візантійської культури творчо освоювалися і набували національного характеру. Софійський собор – яскраве свідчення тому, як київські зодчі, відходячи від канонів візантійського мистецтва і спираючись на місцеві традиції, створювали свій національний стиль, свої форми.

Хоча дослідження пам’ятки почалося майже 150 років тому, лише після 1934 року, коли спеціальною постановою уряду був зорганізований Державний архітектурно-історичний заповідник “Софійський музей”, були розпочаті систематичні науково організовані роботи по вивченню і реставрації цієї унікальної пам’ятки старовини. В період війни і фашистської окупації вони були припинені. В післявоєнні роки в соборі продовжували вести кропітку науково-реставраційну роботу по відкриттю живопису XI століття. Від кіптяви і бруду віків було розчищено 260 кв. м. мозаїчних розписів XI століття”².

¹ Ю. Валуєв, *Перлина світової культури*, Вісті з України, ч. 28 (518), липень 1968 (Київ).

² *Ibid.*

Неперевершеної краси оздоба інтер'єру катедри св. Софії також ставиться автором на належне їй місце. Її тут говориться про високу майстерність творців мистецьких композицій внутрішнього оздоблення катедри:

“Головним елементом внутрішнього оздоблення собору є монументальний, мозаїчний і фресковий живопис. Поєднання мозаїк з фресками в одному пам'ятнику ніде не зустрічається у візантійських храмах і є особливістю Софії Київської.

Софійські мозаїки – одні з найпрекрасніших за своєю барвистістю. В них своєрідно поєднується архаїзм форм з надзвичайною красою то яскраво сяючих барв, то приглушених благородних півтонів, яких досягнуто завдяки багатству найрізноманітніших відтінків одного й того ж кольору. Всього в мозаїчній палітрі Софії Київської налічується 117 відтінків при 18 основних кольорах”³.

Впродовж досліджень катедри св. Софії виявлялись все нові відкриття шедеврів фрескового і мозаїчного мистецтва, методи виконання мистецьких композицій, оригінальні конструктивні форми та архітектурні деталі. Ці нові відкриття в св. Софії викликали зацікавлення ними цілої плеяди молодших учених, які залюбки працюють в ділянці дослідження цього золотого періоду культури і мистецтва великокняжої доби України. На ювілейній науковій конференції катедри св. Софії висвітлювалось також і ці питання:

“Найцінні матеріали по історії побуту і культури древніх слов'ян дає вивчення світських фресок. В Софійському соборі зберігається найбагатший і найбільш повний для XI століття комплекс фрескового живопису. Розкриття характеру стародавніх зображень, їх самобутности, приналежність майстрів до певної школи, історія оформлення зовнішніх стін собору в порівнянні з іншими пам'ятками цього періоду – це далеко не повний перелік робіт, котрі тепер провадяться в музеї.

Не тільки архітекти й мистецтвознавці знаходять матеріал для досліджень в Софійському соборі. Історики музики і театру, зоологи та інші спеціалісти знайшли тут дані для все нових і нових відкриттів. Вони, наприклад, твердять, посилаючись на фрески собору, як на одне з джерел, що кияни знали в XI столітті смичкові інструменти, які нагадують скрипку, що тисячу років тому в околицях Києва водились леопарди”⁴.

Із статті Олександра Радченка про 930-ліття катедри св. Софії відіємося про справді величезний обсяг науково-реставраційних робіт в катедрі, які нібито вже закінчені:

³ Ю. Валуєв, *Op. cit.*

⁴ *Ibid.*

“У 1964 році реставраційні роботи повністю закінчені. Очам відвідувачів відкрито до 3.000 квадратних метрів фресок та понад 260 квадратних метрів мозаїк. Це свідчить, що Софійський собор у Києві зберігає найбагатший і найповніший комплекс розписів XI століття, який дає найбільш цілковите уявлення про систему середньовічного живопису”⁵.

Далі в цій же статті говориться про публікації науково-дослідчих робіт, яких також ніби вже чимало надруковано і ще багато готується до друку (хоч, на нашу думку, архітектурно-археологічних досліджень катедри св. Софії та вивчення її надзвичайно досконалої оздоби ще вистачить на декілька грядучих поколінь дослідників):

“У Софійському музеї одночасно з реставрацією проводились ретельні науково-дослідні роботи, архітектурно-археологічні дослідження. На основі нових матеріалів дослідження наукові співробітники опрацювали проєкт реконструкції первісного вигляду Софійського собору і вготували його макет. Видано та готується до друку ряд робіт та монографій про архітектуру та монументальний живопис Софії Київської.

Крім цього, музей проводить велику популяризаційну роботу. Коло 500.000 екскурсантів, у тому числі й велика кількість закордонних гостей і туристів щороку оглядають всесвітньовідомий пам’ятник – Софійський собор”.

В одному із популярних журналів “Наука і Суспільство” надруковано скорочену доповідь відомого київського археолога, професора Василя Й[осиповича] Довженка про катедру св. Софії та культуру Київської Русі, прочитану ним на науковій конференції “930-річчя Софії Київської”. Ця стаття дуже цікава і в скоро[че]нному вигляді. В ній багато даних з найновіших досліджень, досконало коментованих науковими висновками автора.

Для нього, як і для усіх нас, катедра св. Софії – не тільки пам’ятка історії, цінність якої не обмежується тією роллю, яку вона відіграла в минулому. Вона є також і великим мистецьким твором і час над нею не владний. Як і дев’ять століть тому, катедра св. Софії й зараз викликає почуття гордості за народ, який її створив, почуття пошани до її творців.

Й тут професор В. Довженко з прикритим докором ганьбить всіх тих, хто за почином, прямим спонуканням і підтримкою советських урядових чинників спричинився до руйнування пам’яток церковної архітектури:

“Багатьом доводилося чути або читати, що церковна архітектура, нехай вона є витвором зодчих, негативно впливає на людину – викликає

⁵ О. Радченко, *930 років Київській Софії*, Наша Культура, ч. 6 (110), Варшава 1967. Передрук у “Нашій Батьківщині”, рік VI, ч. 153, 30 липня 1967 (Нью-Йорк). Ця ж стаття друкована також в журналі “Ми і Світ”, ч. 139, рік 18, ст. 3–8, Торонто 1967.

почуття пригніченості, нікчемності існування на землі. Такі сентенції свого часу були дуже поширені, трапляються вони подекуди і зараз. Саме ними виправдували руйнування видатних пам'яток у Києві, Чернігові, Полоцьку, Москві та у багатьох інших містах і селах. З цим не можна погодитися. Видатні твори церковної архітектури, як і будь-які інші мистецькі твори справляють на людину позитивний емоційний вплив. Софія викликає почуття грандіозності і величності діянь людини, поваги і любови до її творців, почуття патріотизму. Як великий мистецький твір, вона викликає і виховує почуття прекрасного”⁶.

Як бачимо, тут дипломатично сказано про руйнування пам'яток церковної архітектури не тільки в Україні, а також у Полоцьку і в Москві, хоч сам доповідач і вся його аудиторія прекрасно знали, що ані поодинокі псковські пам'ятки, ані московські, включно із Сухаревською вежею XVII ст. і храмом Христа Спасителя XIX ст. (архіт. К. Тон), які були зруйновані в зв'язку з реконструкцією міст, ні в якій мірі не еквівалентні для зруйнованих національних скарбів архітектури України як Михайлівський монастир, Успенська катедрла Києво-Печерської лаври і безліч інших святинь.

Відзначаючи катедру св. Софії як геніальний твір українського народу (в авторському оригіналі – древньоруського), професор В. Довженок говорить про надзвичайно високу технічну обізнаність її будівників, подиву гідну майстерність мистців, які оздоблювали катедру і вважає, що вони, правдоподібно, були місцевими майстрами.

“Можна сперечатися щодо національної приналежності частини зодчих і художників, які подарували нам цей геніальний твір. Але безперечно одне: їхній геній не був чужий руському народові, в ньому відбилися його уподобання, прагнення, світогляд. Інакше Київська Софія не була б святиною Русі протягом багатьох віків, не стала б уособленням її стародавньої культури і не хвилювала б нас сьогодні”⁷.

Чомусь, проте, професор В. Довженок уникає правдивого означення назви катедри св. Софії – премудрості Божої і навряд чи це означення можна було б йому замінити на якусь “богиню Мудрості” – Софію. Для доктора історичних наук – автора однієї з головних доповідей на конференції, професора В. Довженка, це недопустиме. Можливо, що це “поправка” якогось урядового цензора або редактора, який “підготовляв” рукопис доповідача до друку:

“Будівництво Київської Софії було школою руських майстрів – зодчих і художників, які свої знання і вміння, набуті в Києві, поширювали в

⁶ В. Довженок, *Софія Київська і культура Київської Русі*, Наука і суспільство, ч. 9 (Київ 1968) 12.

⁷ *Ibid.*, с. 12.

інших містах, застосовували при будівництві інших споруд. Київська Софія стала мистецьким зразком для храмів у Новгороді і Полоцьку, також присвячених богині Мудрості – Софії. Але справа не просто в наслідуванні основного плану та пропорцій Київської Софії, а в поширенні загального мистецького рівня, якого досягли її творці і який став художнім надбанням руського народу”⁸.

До цього варто було б професорові В. Довженкові додати, що не тільки будівництво катедри св. Софії було школою руських майстрів, а й значно раніше будівництво споруд величного київського акрополю, яке інтенсивно провадилось впродовж блискучого керування державою великою княгинею Ольгою та її славним внуком – великим князем Володимиром. Ще тоді в столиці України-Руси споруджувалися княжі палаци, військово-оборонні, господарські та інші будови, а на завершення – Десятинна церква Пресвятої Богородиці, і саме цей величний храм, а не якийсь чужий візантійський, був праобразом катедри св. Софії.

Відзначаючи свято ювілею катедри св. Софії, кореспондент РНТУ В. Пепа з гордістю величає її як найяскравішу перлину, найгеніальніший твір свого народу і возносить її світлий образ до вічного образу Київської Русі. В кількох надзвичайно красномовних реченнях тут виразно відзначала якась коротка мить тисячолітньої симфонії синтезу невмирущого українського мистецтва:

“Камінь говорить навіть тоді, коли вже мовчать легенди й перекази. Розірвавши золотими шпильми безмовну запону мало не десяти століть, неперевершений ансамбль Софії Київської являє перед сучасниками і ще перед скількома поколіннями являтиме вічний образ Русі в період найвищого злету її державності і найпишнішого розквіту древньослов’янської цивілізації.

Втілені у камені розум і хист талановитого народу-будівника піднесли “матір міст руських” до рівня “північного Риму”. Закладені тут основи стародавньої архітектури дають ключ для розуміння усього вітчизняного зодчества. Унікальні мозаїки, фрески, розписи не тільки розповідають про часи Ярослава Мудрого, а й вказують на першоджерела самобутньої культури українського народу, на зародження різних видів мистецтва.

Глибини шедеврів невичерпні. Скільки вже відкриттів зроблено в Софії Київській та все ж з’являються нові. Зовсім недавно виявлені настінні

⁸ В. Довженко, *Op. cit.*, с. 13. В наведеній цитаті відчувається вплив советського дослідника візантійського мистецтва – В. Лазарева, який вважає, що образ Божої Матері з молитовно піднесеними до неба руками (Оранти) виник з поганського культу “Великої богині”. Див. про це в його працях: “Мозаики Софии Киевской”, Москва 1960, с. 28–30, та “Михайловские мозаики”, Москва 1966, с. 32.

написи – “графіті” вивели з легенди в реальність геніального співця Бояна, розповіли про неабияке поширення грамоти у Київській Русі, дали немало інших цінних відомостей”⁹.

У вищенаведеній цитаті зауважуємо тільки одне, зовсім недоречне, хоч і запозичене, тлумачення відносно підведення розквітлого у своїй красі великокняжого Києва до рівня “північного Риму”. Це Москву, мабуть ще й досі, наділяють насмішкуватим епітетом “третього Риму”. Наша ж столиця змагалась своєю величчю і красою з Царгородом, а не з Римом. Мистецтво Візантії – Константинополя творчо сприймалося Київською Руссю разом із запровадженням християнства й незабаром почало набувати власного своєрідного національного характеру. Напрочуд мальовничий і пишний великокняжий Київ заворожував своєю неперевершеною красою багатьох чужинців. Про його тодішню красу із захопленням говорив архієпископ Адам Бременський, що Київ це – суперник Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*)¹⁰.

Впродовж князювання Ярослава Мудрого Київська держава досягла своєї найбільшої могутності й zenіту слави. Цю велич і славу своєї Вітчизни та її столиці – Києва відзначив у своєму високопатріотичному “Слові про закон і благодать” митрополит Київської Русі Іларіон. “Слово” це було виголошене, очевидно, з нагоди освячення катедри св. Софії. Головна ідея “Слова” – утвердження величчя й незалежності свого народу, своєї землі, своєї церкви – культурної і політичної самостійності Київської Русі. Митрополит Іларіон спрямовував свій твір проти вселенської церкви з її тенденцією обґрунтовувати законність претенсій на всесвітню владу візантійського імператора.

Уділяючи у своєму “Слові” належну хвалебну оцінку державній діяльності вел[икого] князя Ярослава Мудрого, митрополит Іларіон сказав:

“...Він (тобто Ярослав) незакінчене тобою (Володимиром) закінчив, як Соломон премудрий заходи Давидові; створив дім Божий, великий і святий в честь Його Премудрості, на освячення твого міста і прикрасив його всякою красою: сріблом, золотом, дорогоцінними каменями, дорогим (церковним) посудом. Отже церква, створена ним, стала славною і дивною в усіх навколишніх країнах, і на всій півночі земній від сходу і до заходу не знайдеться храму, подібного до неї. І славний град твій Київ величчю, як вінцем обложив, а людей твоїх й град святий всеславний, доручив у поміч християнам на поруку святих Богородиці...”¹¹.

⁹ В. Пепа, *Вічний образ Київської Русі*, Літературна Україна, ч. 48 (2538), 18 червня 1968 (Київ).

¹⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, Нью-Йорк (Книгоспілка) 1954, с. 42.

¹¹ Н. Водовозов, *Історія древней русской литературы*, Москва 1958, с. 29–31. Див. також: О. Повстенко, *Катедра св. Софії у Києві*, Аналі УВАН, Нью-Йорк 1954, с. 168.

На закінчення свого натхненного “Слова про закон і благодать” митрополит Іларіон звертається з молитвою до Всевишнього, щоб дарував Київській Русі належну відпорну силу від ворожої напасти й ганебного полону, тобто щоб дав силу народові запобігти грабуванню і руйнуванню країни чужими займанцями.

Гадаємо, що у доповідях на ювілейній науковій конференції 930-ліття нашої національної святині належно висвітлювалася також і шляхетна державно-провідна й душпастирська роля високої творчої індивідуальності митрополита Іларіона – найближчого дорадника й натхненника вел[икого] князя Ярослава Мудрого, великого його прихильника у задумі спорудження грандіозної епохальної фундації, найвеличнішого Палладіюму українського народу – катедри св. Софії з її споконвічною Нерушимою Стіною.

Все це, звичайно, висвітлювалося у відповідних доповідях і, як видно з усього, ця ювілейна наукова конференція, присвячена 930-літтю катедри св. Софії у Києві, проходила на високому науковому рівні, і що навіть у коротких газетних і журнальних повідомленнях про неї виразно віддзеркалюється святочно-піднесений настрій в зв’язку з цим неперевершеним храмом-ювілянтном, відчувається також і гордість за свою національну святиню не одних тільки киян, а більшості громадян України і всіх українців, розсіяних на еміграції.

Учасники конференції мали нагоду оглянути спеціально пристосовані до неї виставки. Ось і про них була публікована коротка інформація:

“В Софійському музеї створена експозиція, яка в історичній послідовності показує розвиток стародавньої кам’яної архітектури, монументального живопису і скульптури з кінця X і до XIV століть.

В рамках конференції були влаштовані дві виставки. На виставці “Софія Київська у виданнях” були представлені численні монографії про визначний пам’ятник історії світової культури на іноземних мовах і мовах народів СРСР, а також книги з окремих питань історії і архітектури, будівельної техніки, монументального живопису, скульптури, художньо-декоративного оздоблення собору та інших архітектурних пам’ятників ансамблю Софії Київської.

На виставці “Софія Київська в образотворчому мистецтві” експонувалося більше 200 робіт: живопис, графіка, кераміка, чеканка по металу, скульптура”¹².

¹² Ю. Валусев, *Op. cit.* Експозиція фрагментів пам’ятників стародавньої архітектури Київської Русі, розташована в “Софійському музеї” – це в самій катедрі Св. Софії. Обидві інші виставки: “Софія Київська у виданнях” та “Софія Київська і образотворче мистецтво” були влаштовані в київському Будинкові вчених, де впродовж 13–15 червня 1968 р. відбувалася ювілейна наукова конференція, присвячена 930-літтю катедри Св. Софії.

Іван Батечко, “Заповідник уночі”. 1970 р.

Докладніше про ці виставки говорять у своїй цікавій статті “Пам’ятник світової культури” Орина Головань¹³. Тим часом до нас дійшла лише одна, справді високомистецька праця, присвячена 930-літтю храму св. Софії – прекрасна гравюра І. Батечка – “Бані Софії Київської”, друкowana з оригінальної дошки у [видавництві] “Ми і Світ”, у Торонті (Канада)¹⁴.

Ми щиро gratулюємо й сердечно вдячні нашим київським колегам за влаштування такого величного всеукраїнського свята і, сказавши правду, дуже заздимо їм, що нам доля не судила разом з ними поділити це незабутнє свято. А свято було справді надзвичайне. Впродовж останніх п’ятдесяти років не справлялося ювілеїв ані одному храмові. Не хочеться вірити, щоб спонукою цього 930-літнього ювілею катедрі св. Софії у Києві було зарядження ЮНЕСКО. В усякому разі, хоч і спізнений на цілий рік, цей ювілей звернув на себе увагу всього світу, і ми з нетерпінням чекаємо на вихід з друку ювілейного збірника*.

А покищо ті повідомлення, що публікувалися в зв’язку з ювілеєм, викликають чимало застережень. Так, наприклад, у наведеному тут початку повідомлення сказано, ніби “у Києві... збереглося чимало архітектурно-мистецьких пам’яток, що мають світове значення”¹⁵. А це ж не відповідає дійсності, та й кожен учасник конференції прекрасно знає, що з одних тільки архітектурно-історичних пам’яток великокняжої доби у

¹³ О. Головань, *Пам’ятник світової культури*, Культура і Життя, ч. 58 (408), 18 липня 1968 р. (Київ).

¹⁴ Видана ця гравюра з оригінальної дошки І. Батечка редактором журналу “Ми і Світ” – М. Колянківським як поздоровча різдв’яна картка дуже ефективно, на золотавому тлі доброякісного паперу.

* Ювілейний збірник був виданий у видавництві “Будівельник” у 1973 р.: *София Киевская. Материалы исследований*, Отв. ред. Ю.А. Нельговский, Київ 1973.

¹⁵ Ю. Валуев, *Op. cit.*, с. 4.

Києві знищено в 1930-их рр. п'ять храмів: Михайлівський Золотоверхий монастир початку XII стол.; Трисвятительську церкву XII ст.; Успенську церкву на Подолі XII ст.*; так зв. Пам'ятник Орини – рештки церкви, побудованої Ярославом Мудрим у XI ст.; заміновано на початку війни в 1941 р. Успенську катедру Києво-Печерської лаври XI ст., яку в тому ж році, 3-го листопада, зірвано німецькими окупантами**.

З головніших київських храмів гетьмансько-козацької доби, що мали найбільше національне значення, зруйновано дощенту такі архітектурні пам'ятки: собор св. Миколи Військового з дзвіницею й Трапезною церквою фундації гетьмана Івана Мазепи; його ж фундації – Богоявленську катедру з дзвіницею київського Братського монастиря; Микольський Слупський монастир (т. зв. Малий Микола) з трапезною церквою; Іллінську церкву; Грецький монастир; дзвіницю Кирилівського монастиря; дзвіницю, Трапезну церкву і в'їздову браму Михайлівського монастиря; чудову давню дерев'яну церкву, перевезену з Гуцульщини і поставлену в Києві під час Першої світової війни, та ін. А з церков у клясичному та ампірному стилях: храм св. княгині Ольги, церкву св. Миколи Доброго і навіть церкву Різдва Христового на Подолі, де в 1861 році стояла труна з прахом нашого великого кобзаря – Тараса Шевченка перед похованням його останків у Каневі, на Чернечій горі.

І це далеко не всі храми у Києві, а тисячі ж їх по цілій Україні. А перед цим безжалісним руйнуванням усі ж без винятку храми були нещадно пограбовані. З них вилучено владою всі дорогоцінності й високомистецькі скарби, якими впродовж століть український народ щедро обдаровував свої святині. Нищилися ікони, іконостаси, церковний посуд і церковні книги, свічники, канделябри й церковні дзвони. До того ж долучилося нищення головніших цвинтарів, духовних шкіл, самого духівництва та й дуже, дуже багатьох мирян. Знищено навіть придорожні хрести з Розп'яттям й каплиці, більшість яких мали мистецькі форми й оздобу.

Усякий спротив такому нечуваному розгромові української культури, науки і мистецтва закінчувався трагічно для кожного, хто його виявляв, незалежно від того, ким він був: ученим, письменником, мистецтвознавцем, робітником чи селянином. Так за спротив руйнуванню Михайлівського Золотоверхого монастиря заплатив своїм життям визначний учений мистецтвознавець – професор Микола Макаренко. Загинули також за захист

* Мається на увазі церква Богородиці Пирогощі на Подолі.

** На сьогодні є всі підстави вважати, що і Успенський собор Києво-Печерського монастиря був підірваний радянськими, а не німецькими окупантами.

рідного мистецтва і відомі мистецтвознавці Данило Щербаківський, Федір Ернст і багато інших.

Над храмом-ювілянтном, катедрою св. Софії не раз підносились руйнівницька рука нищення. Щоправда, у вступі до книжки М. Кресального “Софійський заповідник у Києві” знаходимо таке суворе застереження влади проти руйнування пам’яток мистецтва:

“У 1918 р. був виданий декрет, підписаний головою Ради Народних Комісарів В.І. Леніним, про взяття на облік під державну охорону всіх пам’ятників культури і старовини, що є у віданні не лише установ, а й приватних осіб і різних товариств. Заклавши в перші ж роки свого існування основи справи державної охорони культурної спадщини, Радянська держава безперервно її удосконалювала і розвивала”¹⁶.

І того ж самого, 1918 року той самий голова Ради Народних Комісарів посилав з Москви свої червоні полчища на завоювання України.

Катедра св. Софії зазнала чималих пошкоджень під час російського нападу на Україну, а саме – на початку 1918 року, коли російсько-більшевицьке військо під командою Муравйова, підступивши до Києва, стало нещадно руйнувати його гарматними набоями. Московські напасники не поразувалися навіть з тим, що уряд Української Народної Республіки оголосив місто вільним (з огляду на його дорогоцінні архітектурні пам’ятки) і залишив Київ.

Гарматний вогонь, умисне більшовиками спрямований на найвизначніші старовинні будови столиці (коло 200–250 гарматних поцілів), зруйнував дощенту дорогоцінні колекції українського мистецтва разом з будинком президента УНР – проф. М. Грушевського, колекції архітекта В. Кричевського (батька) та ін. Наслідком обстрілу були жахливі пошкодження в районі старокняжого Києва і на Печерському. З кількох десятків набоїв, що розривались на старовинних стінах Золотих Воріт, в районі Десятинної й Андріївської церков, на стінах Михайлівського монастиря тощо, декілька попало в кол[ишню] Трапезну церкву Софійського монастиря, в Софійську дзвіницю й катедрі св. Софії. Один з набоїв влучив у стіну давнього вітваря катедри. На щастя, мозаїки уціліли, хоч місцями повідставали від стіни й частинно обсіпались*. Під час

¹⁶ М. Кресальний, *Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис*, Київ 1960, с. 6.

* Остання наукова реставрація мозаїк з їх укріпленням була проведена у 2007 р. за директорства Н. Куковальської. Див.: Н.М. Куковальська, *Новітні дослідження та реставрація мозаїк Софії Київської*, Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь” (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.), Київ 2009, с. 476–488.

повторного большевицького обстрілу (в жовтні 1919 р.) гарматний набій пробив західню стіну над хорами.

Муравйов у своєму відомому наказі про встановлення московсько-комуністичної влади в Україні, після зайняття Києва, заявив: “Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлено, – всемірно підтримуємо її силою багнетів”¹⁷. Жорстокі окупанти не тільки нищили пам’ятки української національної архітектури, а й бібліотеки, школи, народні “Просвіти”, заарештовували й тисячами розстрілювали людей, які говорили по-українськи, або просто, коли хто мав при собі яке посвідчення, писане українською мовою.

На початку советської влади безпосередню науково-дослідчу роботу при катедрі св. Софії продовжували такі інституції, як Софійська Комісія Археологічного Комітету Всеукраїнської Академії Наук, Музей Архітектури Музейного Городка – Києво-Печерської лаври та Центральна Крайова Інспектура для охорони пам’яток мистецтва. В цей час також виконувались обміри й фотографування катедри. Наслідком наполегливої і плянованої діяльності цих закладів, за допомогою невеликих державних асигнувань і переважно приватних пожертв, проведено ремонт храму та укріплення його західньої стіни, що була пробита гарматним набоем під час обстрілу Києва в 1918 р. большевиками. Крім того частково відчищено з-під олійного замалювання ХІХ стол. давні фрески, промито і укріплено мозаїки, закріплено тиньк з фресками у хрищальні тощо. (Ці роботи провадив маляр М. Бойчук 1919 р., який пізніше був репресований владою). Разом з цим провадились роботи над дослідженням первісної архітектури храму (зондаж і часткове очищення від зовнішнього тиньку стін), детальні обміри, реконструкція давньої підлоги та ін. Одночасно налагоджується видання окремих статей і більших розвідок про храм св. Софії.

Проте, поряд з науково-дослідною роботою дедалі міцніюча советська влада уперто здійснює свої агітаційно-антирелігійні настанови. З 1934 р. Служби Божі в св. Софії заборонені. Советські офіційні путівники-інструкції говорять про причину цього зовсім недвозначно, а саме:

“...на протязі багатьох років Собор був не тільки центром релігійного обдурювання мас, але одночасно й контрреволюційним гніздом, де були сконцентровані всі чорні сили реакції...”

¹⁷ І. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.*, ч. І, Мюнхен (Прометей) 1950, с. 41–42.

І далі:

“...під час великої жовтневої соціалістичної революції попи проводили в Соборі агітацію проти комуністичної партії, радянської влади, проголошуючи многоліття владі української буржуазії – Центральній Раді”.

Або:

“...у 1920 р. в Соборі була заснована автокефальна церква, де петлюрівські офіцери в рясах проводили свою підлу роботу, скеровану на відрив Радянської України від Радянської Росії...”¹⁸.

Отже, боячися саме останнього, большевики від “імени трудящих мас” і за постановою партії та уряду позбавляють св. Софію її прямого призначення, перетворивши її на державний архітектурно-історичних заповідник – “Софійський музей”, де науково-дослідча робота щільно поєднувалась з агітаційно-антирелігійною.

Після офіційного закриття Служб Божих у Софійській катедрі (а також майже в усіх храмах і монастирях України), духівництво Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з бл[аженої] п[ам’яті] митрополитами Василем Липківським і Миколою Борецьким заслано на далекі каторжні роботи або й фізично знищено, як “носіїв релігійного дурману”. Протягом короткого часу репресовано двох митрополитів, тридцять єпископів, тисячі священників і десятки тисяч вірних.

Все ж, незалежно від пристосування катедр св. Софії до засад влади, в деяких реакційних партійних проросійських колах її вважали непотрібною. Найбільш загрозливий час для катедр припадав на 1934–35 рр.

Ось і документ про намагання зруйнувати катедру св. Софії у Києві під час ежовсько-постишевського лихоліття. Ще в 1934 р. поширилась вістка на сторінках світової преси, що під час плянованого нищення українських пам’яток мистецтва, на 1935 рік припадав знищувальний вирок, крім Михайлівського монастиря, Тривсвятительської церкви та інших храмів, також й на катедрі св. Софії. Один з відомих англійських архітектів, Вілліям Мілнер звертався того ж, 1935 року з таким листом-протестом до редактора лондонського щоденника “Таймс”:

“Від імени своєї професії висловлюю свій голос протесту проти знищення пам’ятника мистецтва, якого не можна буде нічим заступити. Признаю, що суверенна держава має право розпоряджатися своїм майном. Однак, мистецтво не знає кордонів, і великі твори мистецтва треба вважати

¹⁸ Путівник-інструкція для екскурсоводів Софійського Архітектурно-історичного заповідника. Про неї див.: О. Повстенко, *Op. cit.*, с. 177.

за майно світу. Якби англійська нація думала знищити Йоркський Собор або Собор св. Павла, вона заслужила б на погорду всього світу. Тому закликаю суспільну думку через ваш часопис, щоб переконала советську владу зберегти Софійський Собор у Києві для подиву й пієтизму грядучих поколінь”¹⁹.

І це ще не все. Перед відступом большевиків з Києва на початку Другої світової війни спеціальні советські військові частини замінували головніші будови, храми Києва (як от Успенську катедру Києво-Печерської лаври) і цілі квартали центру міста з метою знищити їх, залишивши для цього в столиці своїх підривних агентів. Катедру св. Софії також плянували знищити. Вже перед самим відступом з міста на територію катедри заїхала вантажна автомашинна з вибуховими речовинами. Один з наукових співробітників Ученої Ради Софійського архітектурно-історичного заповідника, що невідлучно знаходився в ті тривожні дні при катедрі св. Софії, не допустив до цього злочину, переконавши військовика-українця, який мав мінувати катедру, щоб завернув пекельну автомашину назад.

Про всі ці і подібні їм факти не говориться ніде, ні на яких конференціях, ніде й не пишеться, але вони не забуваються і не забудуться й наступними поколіннями.

Правда, були, є й завжди будуть сміливці серед мистців, літераторів та інших культурних діячів, які самовіддано стають в обороні своєї національної культури. Їх не багато, але всі вони вже добре знані своєму народові. Імена В. Чорновола, І. Дзюби, В. Симоненка та подібних їм відзначаються всенародним признанням.

Такі ж віддані патріоти є і серед архітектів, як от головний архітект проектів Інституту “Облпроект”, Дм. Криворучко, який сміливо підніс нещодавно в Києві свій рішучий голос проти руйнування наших архітектурних пам’яток, що нестримно продовжується й далі. Його відважна стаття під застережливим заголовком: “Щоб не докоряли нащадки” з палким закликком організувати рятувальну акцію збереження ще недограбованого й недоруйнованого прокотилася по цілій Україні й на еміграції і відгукнулася в мільйонах сердець українських патріотів²⁰.

Талановитий дослідник українського мистецтва, автор багатьох проектів реконструкцій архітектурних пам’яток і стародавніх ансамблів,

¹⁹ William Milner, *Destruction of a Russian Church*, Times, No 46,999 (London 1935) 15. Див. також: о. Іриней Вігоринський, *Свята Софія в Києві й “Нерушимна стіна” України*, Логос, т. VIII, кн. 3, Йорктон (Саск., Канада) 1957, с. 204–205.

²⁰ Дм. Криворучко, *Щоб не докоряли нащадки*, Літературна Україна, ч. 47 (2331), 17 червня 1966 р. (Київ).

Іван Батечко, “Софія Київська”. 1971 р.

ток свого національного мистецтва, віками плеканих і створених самим народом. Народ суворо вимагає, щоб його мистецькі пам’ятки назавжди перестали бути військовими складами, забороненими зонами, обдертими, занежаними напівруїнами. Щоб вони знову стали власністю народу, а не влади.

Вертаючись до 930-літнього ювілею катедри св. Софії, насмілюсь собі уявити, що такі всенародні ювілеї можна й належить справляти українській еміграції разом із своїм народом. В 1954 році наша еміграція широко відзначила 900-літню річницю смерті славної пам’яті великого князя Ярослава Мудрого – фундатора катедри св. Софії. Хоч про наш ювілей були дуже мляві відгуки в Україні, але коли цей ювілей пам’яті великого князя Ярослава відзначено виданням книги про катедру св. Софії у Києві, то й в Україні з великим поспіхом видано подібну книгу “Софійський заповідник у Києві” авторства М. Кресального. І хоч науковим редактором цієї книги був видатний знавець української архітектури, доцент С.Я. Грабовський, видано її в далеко не закінченому вигляді, без індексу, хронології, без списку ілюстрацій в тексті і в супровідному альбомі. Поспіх видання виявився ще й в тому, що авторові дозволено було користуватися рукописом ще не друкованої тоді книги професора В. Лазарева “Мозаїки Софії Київської”²². Проте, еміграція дуже радо зустріла появу цієї давножданної публікації.

автор кількох високовартісних архітектурних монографій, путівників і книжок про рідне мистецтво – архітект Г.Н. Логвин перший з усіх своїх колег сказав правду в своїй прекрасній книзі “По Україні” (“Стародавні мистецькі пам’ятки”), що Михайлівський Золотоверхий монастир умисне розібрано в 1934–1936 рр.²¹

Розбіжності між народом і сьогочасною владою щодалі зростають. Народ вже сам почав владно вимагати від адміністрації численних советських інституцій рішучих заходів для збереження ще зацілілих пам’яток

²¹ Г.Н. Логвин, *По Україні. Стародавні мистецькі пам’ятки*, Київ (Мистецтво) 1968, с. 37.

²² М. Кресальний, *Op. cit.*, с. 8. Книжка В. Лазарева – “Михайловские мозаики” вийшла друком у В-ві “Искусство”, Москва 1966.

Згодом про наше еміграційне видання книги “Катедра св. Софії у Києві” з’явився відгук у книзі проф. М. Каргера “Древний Киев”, де автор “Древнего Киева”, хоч і погоджується з висновком автора “Катедри св. Софії у Києві” про споріднення архітектурних плянів і будівельних конструкцій катедри св. Софії й Десятинної церкви, але разом з тим обзиває свого колегу “воинствующим украинским буржуазным националистом”. І що сама книга має “злбно-клеветнический характер”²³.

Проте, ці гострі відносини, що виникають тільки в зв’язку з урядовими настановами, вже стали пом’якшуватися, і в недалекому, правдоподібно, майбутньому буде цілком уможливлений науковий обмін досвідами дослідників національного мистецтва в Україні і на еміграції.

А тим часом, разом із спеціально запланованим на весь світ ювілеєм (бо ж з участю ЮНЕСКО) 930-ліття катедри св. Софії у Києві, по всій Україні й далі продовжується руйнування пам’яток нашого національного мистецтва.

У західній пресі раз-по-раз з’являються, хоч і за давнини, але незаперечні відомості про підпали бібліотек з небажаними для уряду колекціями книг і документів, про руйнування й пожежі храмів, про марні намагання місцевих комітетів охорони пам’яток української національної культури запобігти лихові руйнування призначеної урядом на загибель тієї або іншої пам’ятки церковної архітектури, про марні зусилля цих комітетів або окремих мистецтвознавців довести високу мистецьку вартість пам’ятки, призначеної на знищення (як от церква в с. Андрушах, рисунок з якої робив Т. Шевченко, рештки недоруйнованого в 1934–35 рр. архітектурного ансамблю Київської Духовної Академії тощо). Згодом про ці ж події дізнаємося також із советської преси.

Із статті Л. Волинського про дуже невідрадну долю українських пам’яток архітектури: “Охраняется государством” довідуємося, що молодий, здібний дослідник української архітектури – архітект Чернігова, Андрій Карнобід був усунений з роботи і з аспірантури Науково-Дослідчого інституту архітектури за те, що критикував державних урядовців за їх недбале і злочинне ставлення до пам’яток мистецтва міста Чернігова²⁴.

З тієї ж статті стала відомою причина безжалісного руйнування дзвіниці П’ятницької церкви в Чернігові. П’ятницьку церкву XII століття, перебудовану в XVII ст., напівзруйновано прямим поцілом бомби під час

²³ М. Каргер, *Древний Киев*, т. 2, Москва; Ленинград (АН СССР) 1961, с. 42–48.

²⁴ Л. Волинский, *Охраняется государством*, Новый Мир, Москва 1967, с. 204.

війни, в 1941 році*. Її вивів з руїн і зреставрував у первісному вигляді учений археолог П. Барановський. Дзвіниця цієї церкви залишилась неушкодженою. В цій дзвіниці розташувався проф. Барановський і організував там цілий музей архітектурних фрагментів та його власних студій-проектів віднови церкви в її оригінальному вигляді. Виявилось, що по віднові ця чудово-гармонійна одnobанна церква-вежа нагадує собою на кілька століть пізніший храм Вознесення у Коломенському (на Московщині) – така відмінна була вже в той час архітектура давньоукраїнських храмів від застарілих візантійських зразків, а дзвіниця коло неї – споруда XVII ст., доби українського барокко. Отже, комусь здалося таке сусідство невідгідним, і дзвіницю зруйновано.

Другий, напівзруйнований останньою війною храм в Чернігові – Борисоглібська катедрa XII ст., ретельно реставрована відомим дослідником української великокняжої архітектури, архітектором Миколою Холостенком. В автора цієї реставрації тремтіли руки, як зазначає Л. Волинський, коли він оповідав, що в його нововідбудованій катедрі влаштували спочатку склад цукру, а тепер у цій святині зберігається підсобне майно чернігівського “парку культури і відпочинку”.

Невеличка чернігівська Іллінська церква XII–XIII століть знаходиться й тепер, як говорить Л. Волинський, в надзвичайно занедбаному стані. В ній завалено вхід до печер, вибито вікна, виламано двері, в самому храмі поселилися голуби, а хлопчакки уподобали собі вже давно шанделір (т. зв. панікадило) і користуються ним, як гойдалкою²⁵.

Стан інших храмів Чернігова не набагато кращий. Ще до війни спустошену, а колись величну катедрu св. Спаса-Преображення XI ст., використовував військовий комісаріят як складське приміщення, а Єлецький монастир з його славнозвісною Успенською катедрою XII століття в 1939–41 рр. був місцем вишколу собак прикордонних частин НКВД. Вхід у ці храми для відвідувачів та екскурсій був заборонений. По війні їх дуже невеликими коштами, асигнованими урядом, спорадично відремонтовано. Щоправда, той самий ентузіяст і продовжувач замордованого советським урядом дослідника катедри св. Спаса, проф. М. Макаренко – архітект М. Холостенко провадить тут свої, надзвичайно цінні дослідження, обмірювальні та реставраційні рисунки.

* Насправді руйнування пам’яток відбулось восени 1943 р. після зайняття Чернігова радянськими військами. На сьогодні є всі підстави вважати, що церква була зруйнована радянськими окупантами. На момент вступу Червоної армії в Чернігів (вересень 1943 р.) П’ятиницька церква, як і Борисо-Глібський собор були ще неушкодженими.

²⁵ Л. Волинський, *Op. cit.*, с. 205.

Не можна нічого втішного сказати й про інші пам'ятки великокняжої доби України – храми або їх останки: в Острії, Володимирі-Волинському, Каневі, Переяславі, Овручі, у Львові, Галичі та інших містах. Всі вони знаходяться в занедбаному стані й потребують чимало коштів на відбудову, реставрації й утримання, чого вже годі чекати від советського уряду. Проте, все це зовсім інакше виглядає в прекрасно виданих Академією Наук УРСР томах “Історії українського мистецтва”.

В першому томі подано цілий розділ: Архітектура Київської Русі Х – початку XII століть. Тут, серед давніх дореволюційних, ретельно підретушованих фотографій, показано тільки час побудови Михайлівського монастиря та Успенської катедри, але не зазначено часу їх зруйнування в 1934–41 рр. Церкву св. Богородиці Пирогощі показано тільки в проєкті реставрації автора цього розділу книги – Ю. Асєва, а не показано зовсім, як вона виглядала до зруйнування її в 1934-му році. Про Трисвятительську церкву XII ст. є маловиразна згадка, але зовсім немає її фото до зруйнування в 1934 р. – так, ніби вона ніколи й не існувала²⁶. Такі, свідомо затуманені дані про зруйновані пам'ятки української національної архітектури друкуються і в інших советських виданнях.

Зате там, де було вигідно для влади відзначати якусь історичну дотичність України до Росії (дарма, що ця “старшобратська” і завжди “покровительська” дотичність образлива для України), і коли це стосувалося до якоїсь церкви, яка мала щось спільне в історії обох сусідніх народів, тоді цю церкву висвітлювалось в найбільшій до неї пошані.

Так, наприклад у 1954 р., на відзначення 300-річчя т. зв. возз'єднання України з Росією, в церкві Спаса на Берестові споруджено розкішний монумент-гробницю суздальському князеві Юрієві Довгорукому, який був похований у цій церкві р. 1157. Цей монумент основоположникові Москви і руїниці Києва мав бути достосований також і до бучно святкованого в цілому СРСР ювілею 800-ліття з часу заснування “долгоруківської” Москви. До війни в храмі Спаса на Берестові знаходився склад військових протигазів т. зв. “Осоавіяхему”, і доступ у храм був заборонений. Зате тепер вхід вільний для всіх.

Вертаючись до руйнування пам'яток архітектури великокняжого Києва, зазначимо, що офіційною версією причин їх руйнування в 1934–36 рр. було перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва, де советський уряд уподобав собі саме серце Києва – віковичний Акрополь, щоб знести його з лиця землі і на тому, святому для нас місці збудувати свій советський Кремль –

²⁶ *Історія Українського Мистецтва*, т. I, Київ (АН УРСР) 1966, с. 135–223.

простору площу для парад і великі урядові будинки із своєрідною вавилонською вежею між ними – стометровою колоною з фігурою Леніна на ній.

Внаслідок цього всенародного українського лиха зруйновано дощенту Михайлівський монастир XII ст., Трисвятительську церкву XII ст. і рештки недоруйнованої татарами Десятинної церкви, збудованої великим князем, св. Володимиром, який запровадив християнство в Україні-Русі. Десятинна церква, що її збудовано в 989–996 рр., після татарського руйнування і частинної відбудови митрополитом Петром Могилою, була наново перебудована в “русько-візантійському стилі” в XIX ст., а цю останню зруйновано за советськими засадами. Рештки Володимирових мурів і фундаментів після археологічних дослідів їх ленінградським проф. М. Каргером були зрівняні з землею й засипані для утворення площі перед новітнім Історичним музеєм*.

Про зруйнований Михайлівський монастир у советській енциклопедії “УРЕ” сказано так: “До 1917 р. Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир відігравав значну роль в насадженні релігійного мракобісся на Україні. В 1934 р. у зв’язку з реконструкцією міста К.-М. З. м. був розібраний. Фрески та мозаїки К.-М. З. м-ря зберігаються у Києві в держ. арх.-історичному заповіднику “Софійський музей”. Але тут зовсім замовчано, що одну з найкращих мозаїк – св. Дмитро Солунський та кілька фресок вивезено у Москву, в Третьяковську галерію²⁷.”

Частинні реконструкції зруйнованих пам’яток архітектури, як от укріплення руїн Успенської катедри Києво-Печерської лаври, також характерне явище щодо відношення російського советського уряду до нижчеставленої ним України. В самій Росії усі зруйновані війною пам’ятки відбудовані повністю, включно з цілковито зруйнованою княжою церквою Спаса на Нерлі, а наша лаврська Успенська катедра хто-зна коли діждеться своєї відбудови**.

А ось найновіші красномовні події у Києві: поважний український часопис “Свобода” вмістив у кількох своїх числах жакливі новини про нові підпали в столиці України, у Видубецькому монастирі. Про те саме писав і “Нью Йорк Таймс”²⁸. Найповніша на цю тему стаття Михайла Данилюка: “Київська пожежа плянована”. Ось уривки з неї:

* Остаточно рештки Десятинної церкви були знищені в новітній час внаслідок нефахової консервації після розкопок, що проводились з 2005 р. під керівництвом санктпетербурзького археолога О. Іоаннесяна та київського Г. Івакіна.

²⁷ *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 6, Київ (АН УРСР) 1961, с. 312.

** Лише за незалежної України в 2000 р. храм було відбудовано. Однак на сьогодні він перебуває в руках антиукраїнської московської церкви.

²⁸ Peter Froese, *Ukrainian Mystery: Library Fires. Archive Destruction Linked to Struggle over Nationalism*, The New York Times, vol. CXVIII, No 40,570, Feb. 20, 1969, p. 14 c. (New York).

“...Вертаючись до справи собору св. Юрія у Видубецькому монастирі, варто пригадати такі факти: ще минулого року советська преса подавала вістки, що раптом “знайшли” величезний книжковий склад, який нараховував лише у Михайлівському соборі понад 500 тисяч книжок. Таку ж приблизно кількість мав склад у соборі св. Юрія; сюди входили не лише стародруки та давня періодика, а також “неактивні фонди Академії Наук УРСР”. До тих “неактивних фондів”, як пізніше стало відомим, входила частина документації та архіву, який не повністю згорів у бібліотеці АН ще у травні 1964 року, а також велика кількість архівних матеріалів АН, які вивезено з бібліотеки АН після смерті Скрипника.

Довгими роками добивались наукові працівники АН в Києві, щоб КГБ зняло замки з цього архіву і допустило їх впорядкувати його та перевезти в нормальну бібліотеку. Нарешті “суверенна” держава дозволила своїм науковцям увійти в собори і переглянути архів. Ясно – це був книжковий скарб, і так його й називає “Літературна Україна” з 10 вересня 1968 року.

...Ось факти, які подавала советська преса малими фрагментами, згадками та принагідними інформаціями.

В Юріївському соборі вибухає пожежа 26 листопада, потім 12 грудня, і зразу ж 13 грудня 1968 року. Усі три пожежі не знищили повністю собору та його збірок, але в січні 1969 року вибухає нова пожежа, яка нищить усе. Про цю останню советська преса нічого не подає, хоч ще про першу повідомляє РТАУ та “Київська Правда”. Варто згадати, що остання фотознімка Юріївського собору репродукована у книжці Г. Логвина “По Україні”, видання 1968 року”²⁹.

Далі М. Данилюк наводить незаперечні дані про підпали у Видубецькому монастирі, і слушно приходить до висновку, що ці підпали були умисне заздалегідь підготовлені, як і кілька років тому (24 травня 1964 р.) умисний підпал бібліотеки Академії Наук у Києві:

“...На розвиток подій у Видубецькому монастирі довелося звернути більшу увагу після того, як деякі діячі культури з України, що проїжджали Канадою та Америкою, заявляли про великі пляни т. зв. Товариства охорони культурних пам’яток, а на конкретні запити про різні пам’ятки, зокрема про великий занепад Видубецького монастиря, вимовлялись, що “нема фондів” для робіт. Вони ж все таки обіцяли, що ось-ось “держава виділить” кілька мільйонів карбованців для постійного бюджету Товариства.

Після пожежі і знищення Юріївського собору приходять під увагу такі факти: ані Т-во охорони культурних пам’яток, ані Академія Наук, ані дирекція наукової бібліотеки АН, ані, врешті, міська рада Києва не мали ніяких фондів для реставрації Видубецького монастиря. Навіть у бюджеті Ради Міністрів та окремих міністерств не було фондів для реставраційних

²⁹ М. Данилюк, *Київська пожежа плянована*, Свобода, ч. 38, річник LXXVI, 28 лютого 1969 р. (Джерзі Ситі – Нью Йорк).

робіт. Про реставрацію Михайлівського собору пишеться вже кілька років, але нічого в цій справі не зроблено. Навіть “Літературна Україна” делікатно на це натякала.

Отже, архіви і книжки в Юріївському соборі були призначені на загибель”³⁰.

Що ж до всього цього можна додати? Хіба те, що ще до війни були чутки, що у Видубецькому монастирі знаходяться під охороною НКВД якісь таємничі скарби та персональні бібліотеки, сконфісковані владою у засуджених українських науковців, бібліотеки і церковні цінності закритих або й зруйнованих храмів та синагог.

Варто ще пригадати про стародавню традиційну послідовність нищення нашої національної культури: і про нищівний розгром, грабування та палення храмів Києва суздальським князем Мстиславом Боголюбським (1169 р.)*, і про умисний підпал величезної, історичної вартости бібліотеки Києво-Печерської лаври за царя Петра I (1718 р.), і про спалення найбагатшої тоді бібліотеки України в Києво-Могилянській Духовній Академії за царювання Катерини II (1780 р.), а також нищення всіх без винятку стародавніх друкарень і бібліотек у монастирях і в церквах, та й у тій самій Духовній Академії вже впродовж російсько-советської окупації. Нищились бібліотеки й разом з храмами.

Але про цю постійну руїницьку діяльність деякі наші визначні дослідники мистецтва ще не відважуються відверто говорити. В своїй дуже цікавій статті про катедру св. Софії кандидат архітектури П. Юрченко справедливо відзначив вагомість нашої святині в історії української, загальнослов'янської і світової культури і що:

“Історія Софії – це також історія Києва; після жорстоких спустошень міста татарською навалою Софійський собор довгі роки стояв занедбаним”³¹.

Як бачимо, тут умисне замовчується нищівний, ще дотатарський розгром Києва суздальськими основоположниками Московії, після якого Київ вже надовго втратив свою відпорність проти ворожого нашестя. Коли б тоді існувала справжня взаємопошана і з'єдинена сила усіх княжих земель братерських слов'янських народів, то Київ напевне вистояв би і залишив би світові всю велич своєї неперевершеної культури.

³⁰ Свобода, 1 березня 1969 р., ч. 39, річник LXXVI (Джерзі Ситі – Нью-Йорк).

* Очевидно, одрук, мається на увазі Андрій Суздальський (Боголюбський).

³¹ П. Юрченко, *Софія Київська*, Народна творчість та етнографія, ч. 6, рік 11 (Київ 1967) 68.

Як і на стінах катедри св. Софії, так і на багатьох інших церквах викарбовувались записи найвизначніших подій і народних лихоліть, як от на стінах церкви Старий Яжів на Львівщині: “Москва перший раз – 1655 р.”, “Турки – Р. Б. 1672” і т. д.³² Подібних записів є безліч на стінах церков і у літописах, тривкі також спогади і в пам’яті народній про всі ті нещастя, які нам приносили жорстокі завойовники. Найбільш, звичайно, вистраждав наш “сторазстерзаний”, за висловом поета В. Сосюри, Золотоверхий Київ.

Отож, поки ще з’явиться колись видання Білої Книги про всі ці нищівні руйнування української національної культури – хай ця коротка публікація буде пригадкою нашим київським колегам у додаток до плянованого видання Збірника конференції урочистого урядового святкування 930-літнього ювілею катедри св. Софії у Києві.

Публ., комент. Д. Гордієнка

³² П. Юрченко, *Op. cit.*, с. 66.